

ДОСВІД КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА СТОСОВНО ДІТЕЙ

Сучасний стан розвитку кримінального судочинства в нашій країні характеризується незавершеністю процесу реформування цього виду правозастосовної діяльності. З цього приводу в указі Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 р. № 361/2006 прямо вказано, що судочинство повинно функціонувати на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантувати право особи на справедливий суд. Проте правове регулювання судочинства в Україні залишається не реформованим ще з радянських часів. Відповідно **актуальним завданням** кримінально-процесуальної науки є розробка теоретичних рекомендацій та практичних пропозицій щодо побудови такого кримінального процесу, який би за змістом та формою відповідав сучасним європейським стандартам в цій сфері, де одним із напрямків розвитку є вдосконалення кримінального судочинства стосовно дітей. Зокрема, в Законі України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» акцентується увага на можливості створення системи ювенальної юстиції в рамках проведення реформи судової системи з метою

поліпшення національного законодавства у сфері захисту прав дітей. Реалізація цього завдання щодо створення в Україні відповідної системи ювенальної юстиції, яка існує в багатьох країнах вже понад 100 років, неможливе без урахування існуючого світового досвіду в цій сфері, який стане запорукою ефективності та дієвості вітчизняної моделі ювенальної юстиції. Отже, питання виявлення основних рис та особливостей правового регулювання та існуючих організаційних форм кримінального судочинства стосовно дітей, зокрема, в країнах Західної Європи, є актуальним питанням на шляху забезпечення здійснення Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини.

Питання щодо судочинства стосовно дітей досліджували такі вчені, як А. Я. Ветрова, О. Х. Галімов, Л. М. Голубева, А. Є. Голубов, Л. Л. Каневський, О. С. Ландо, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, І. С. Манова, Е. Б. Мельникова, Г. М. Мінковський, Г. М. Омеляненко, А. Б. Романюк, В. А. Рибальська, Н. Ш. Сафін, В. М. Трубніков, В. В. Шимановський, Н. В. Шость та ін. Але аналіз робіт із даної проблематики, проведений автором, дає підстави стверджувати, що питання кримінального судочинства стосовно дітей у країнах Західної Європи розглядалися, як правило, лише в контексті розв'язання конкретних

проблем провадження в справах неповнолітніх, наприклад, реалізації принципів кримінального процесу щодо цих осіб, доказування, забезпечення неповнолітньому права на захист тощо. Наведене вказує на певну фрагментарність висвітлення в науці кримінального процесу загальних рис ювенальної юстиції в країнах Західної Європи. Саме тому **метою** цієї статті є узагальнення досвіду країн Західної Європи в сфері кримінального судочинства стосовно дітей. Результатом цього узагальнення мають стати пропозиції щодо визначення основних концептуальних засад вдосконалення вітчизняного судочинства стосовно дітей.

Слід звернути увагу на те, що питання відправлення правосуддя стосовно дітей завжди привертало велику увагу з боку науковців, практиків та громадськості. Так, ще І. Я. Фойницький звертав увагу на те, що, як показав досвід, для осіб із недорозвиненою свідомістю, незміцнілим характером і таких, що швидко захоплюються прикладом, звичайне судове провадження пов'язане з багатьма загрозами. Звідси виникає рух на користь ідеї створення особливих судів для неповнолітніх і прийняття ними порядку провадження, більш пристосованого для потреб цих осіб [1, с. 504–507]. Ця думка знайшла своє підтвердження в заснуванні та практичному функціонуванні багатьох країн світу провадження в справах про правопорушення неповнолітніх, яке здійснюється в особливому правовому режимі – режимі ювенальної юстиції. Відзначимо, що існування в світовій юридичній практиці вже понад 100 років ювенальної юстиції обумовлено тим, що, як справедливо вказується в літературі, злочинність неповнолітніх завжди була й залишається гострою актуальною правовою й суспільною проблемою, оскільки, з одного боку, вона відбиває загальні тенденції сучасної злочинності і показує тенденції її розвитку на майбутнє, а з іншого – демонструє стан морального здоров'я суспільства [2, с. 207].

Таким чином, кожна демократична, правова, соціальна держава, піклуючись про своїх неповнолітніх громадян, створює власну модель цього особливого провадження. Система ювенальної юстиції тієї чи іншої країни являє собою унікальний комплекс концепцій і форм (схем) діяльності, який визначається особливостями історії і правової системи [3, с. 94]. У науковій літературі вказується, що сьогодні існує декілька ефективних моделей ювенальної юстиції – англо-американська та

континентальна [4, с. 65]; окремо виділяють скандинавську модель [5, с. 7]. Слід, проте, звернути увагу, що навіть у рамках однієї системи, наприклад, англо-американської, існують розходження – американський суд відрізняється від англійського за процесуальними характеристиками [4, с. 65]. Тому подальше вдосконалення кримінального судочинства стосовно дітей у нашій країні має базуватись на загальних формах та методах, що апробовані у світовій практиці, але мати власні особливості. Тому при створенні вітчизняної моделі ювенальної юстиції впровадження закордонного досвіду обов'язково повинно здійснюватися з урахуванням «особливостей історії і правової системи» України.

Отже, наведемо коротку характеристику кримінального судочинства стосовно дітей у країнах континентальної системи права, до якого входить і Україна. В цьому контексті погодимось з думкою М. М. Гультай, що оскільки у вітчизняному законодавстві немає аналога «чистої» ювенальної юстиції, необхідно зважати на багаторічний досвід діючих західних судів, які мають напрацювання відповідно до правових систем, що виникли задовго до створення ювенальної юстиції [6].

Як відзначають фахівці, типовим варіантом континентальної моделі суду для неповнолітніх є французький суд цієї юрисдикції [7, с. 76]. Перші спроби нормативного та організаційного забезпечення провадження в справах дітей у Франції були зроблені ще в 1912 р. [3, с. 94]. Згодом цей вид провадження оформився в окремий вид правозастосовної діяльності, яка спрямована на забезпечення прав дитини в кримінальному судочинстві. Нормативно-правове забезпечення судочинства стосовно дітей у Франції має деякі специфічні особливості. Так, Кримінально-процесуальний кодекс цієї країни не регулює провадження в справах неповнолітніх на підставі Ордонансу від 2 лютого 1945 р., що діє зі змінами, внесеними законом від 24 травня 1951 р. та Ордонансом від 23 грудня 1958 р., які визначають усі питання судочинства, процесуальні та матеріально-правові аспекти, що стосуються цієї категорії кримінальних справ, і в остаточному вигляді створили автономну судову систему в справах неповнолітніх [7, с. 76; 8, с. 302]. Ця система має чітко виражену реінтеграційну спрямованість, а її суб'єктами є не тільки правопорушники, а й діти, які потрапили в соціально небезпечні ситуації ще до вчинення протиправного діяння [4, с. 81, 82].

Таке окреме правове регулювання пояснюється тим, що судочинство в справах неповнолітніх у цій країні є особливим явищем. В літературі воно характеризується так: «суди у справах неповнолітніх у Франції є автономною гілкою судової системи» [8, с. 302]. Ці суди мають триступеневу систему, розмежування якої відбувається з урахуванням компетенції кожного ступеня: суддя для неповнолітніх (*juges des enfants*), трибунал у справах неповнолітніх (*tribunaux pour enfants*) та суд ассізів у справах неповнолітніх (*cours d'assises pour mineurs*), спеціальна палата апеляційних судів [4, с. 79; 8, с. 307–308]. Слід звернути увагу на виключну підсудність таких справ – усі види правопорушень неповнолітніх підсудні тільки суду в справах неповнолітніх [7, с. 68].

Відповідно, певна автономія як правового регулювання судочинства стосовно неповнолітніх, так і судової юрисдикції в справах щодо цієї категорії осіб обумовлює істотну спеціалізацію й інших суб'єктів кримінального судочинства, які наділені владними повноваженнями. До спеціалізованих органів належать, зокрема, поліція, прокуратура, ювенальні суди (та виховні служби при них) і неурядові організації, а працівники зазначених установ повинні мати відповідну підготовку в цій сфері [4, с. 79]. Особливостями ювенальної юстиції у Франції є те, що суддя у справах неповнолітніх у певних випадках може провадити досудове розслідування [8, с. 309], а також наявність соціального дослідження неповнолітнього правопорушника, що оформлюється як «соціальне досьє», підготовкою якого займаються спеціалісти-вихователі [4, с. 81].

Як узагальнення характеристики судочинства стосовно дітей у Франції наведемо точку зору Е. Б. Мельникової. Вона зазначає, що у французькому законодавстві стосовно неповнолітніх більше уваги приділяється саме заходам впливу, ніж власне судовій процедурі, але іноді занадто сувора регламентація самої процедури робить суд для неповнолітніх «схожим» на загальний суд, що перешкоджає індивідуалізації [7, с. 80], яка є одним з принципів ювенальної юстиції у всьому світі [7, с. 17].

Іншою країною, де тривалий час існує ювенальна юстиція, є Німеччина. Систему її законодавства в сфері судочинства стосовно неповнолітніх утворюють Закон про нове правове регулювання діяльності з надання допомоги дітям та молоді від 1991 р., Закон про суди у справах неповнолітніх від 1974 р., Закон про ювенальні суди від 1953 р. та ряд інших

правових актів [3, с. 94; 4, с. 82; 8, с. 409]. Наявність особливих законів указує на те, що німецький законодавець розглядає цю сферу правозастосування як окремий напрямок правового регулювання, де основний акцент робиться на забезпеченні прав дітей. Це й обумовлює потребу в спеціальному законодавстві у сфері кримінального судочинства стосовно дітей, яке регулює кримінально-процесуальні відносини поряд із Кримінально-процесуальним кодексом Німеччини.

Щодо структури ювенальної юстиції, то її утворюють ювенальні суди, соціальна служба, ювенальні прокурори, працівники правоохоронних органів та неурядові організації, до працівників яких висуваються вимоги щодо досвіду виховної роботи, обізнаності в педагогіці, підлітковій психології, соціології та кримінології [4, с. 82].

Із наведеного можна зробити висновок, що в праві Німеччини спостерігається закономірність, яка полягає в тому, що втілений у кримінальному судочинстві принцип пріоритетного забезпечення прав та законних інтересів дітей знаходить свій прояв у нормативному, організаційному та кадровому забезпеченні судочинства стосовно дітей, наприклад, у побудові ювенальних судів – самостійних підрозділів загального суду [4, с. 83]. Слід зауважити, що система судочинства в справах неповнолітніх в Німеччині є достатньо стабільною впродовж тривалого періоду часу [7, с. 102].

Власну специфіку має система судочинства стосовно дітей у Нідерландах. Фахівці відзначають, що хоча в цій країні відсутні конкретні законодавчі акти з цього питання, але сама система виглядає достатньо прозорою і вмотивованою [5, с. 7]. Це обумовлює можливість наділення уповноважених суб'єктів широкими дискреційними повноваженнями, які визначаються відновлювальною спрямованістю (щодо особи дитини та суспільного порядку) системи судочинства стосовно неповнолітніх у Нідерландах.

Складниками цієї системи є: поліція у справах неповнолітніх, ювенальні судді (суди), ювенальні прокурори (на правах окремих підрозділів прокуратури), ювенальні адвокати, Рада із захисту дітей при Міністерстві юстиції Нідерландів (займається підготовкою соціально-психологічної характеристики правопорушника, наданням відповідної інформації ювенальному судді, а також наглядом за дотриманням прав дитини в кримінальному процесі), центри апробації (переважно громадські орга-

нізації, наприклад, «Холт») та неурядові організації [4, с. 84; 5, с. 7–8]. Причому існують такі специфічні моменти, що характеризують судочинство стосовно дітей в цій країні: можливість переходу справи про серйозний злочин до дорослої юстиції, і, навпаки, справа особи віком до 20 років за розсудом суду може бути направлена до системи ювенальної юстиції; широкі дискреційні повноваження поліції, прокурора та суду щодо закриття справи на підставі виконання неповнолітнім низки умов; поширення юрисдикції судів як на кримінальні, так і на цивільні справи, що стосуються неповнолітніх та їх прав; широкий спектр альтернативних покаранню заходів впливу на неповнолітнього [4, с. 85–86].

У Бельгії виникнення провадження в справах дітей як самостійної сфери правового регулювання належить до 1912 р. [3, с. 94]. Дослідники вказують, що у цій країні для розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх почали створюватися спеціальні суди, які багато уваги приділяють з'ясуванню умов виховання неповнолітнього правопорушника, ретельно досліджують його особу, а також аналізують можливість перевиховання підлітка. Практика призначення покарання в таких судах більш м'яка, вони широко застосовують альтернативи покаранню [3, с. 94]. Основним органом, який вирішує справи неповнолітніх в Бельгії, є сімейний суд, що являє собою «суд змішаної, причому комплексної, юрисдикції – кримінальної, цивільної, сімейної» [7, с. 101, 103]. Особливістю провадження в справах дітей в Бельгії є те, що запроваджено альтернативу судовим органам у справах неповнолітніх, коли в певних категоріях справ можлива заміна судового втручання втручанням адміністративним. Існують комітети із захисту прав молоді, засновані в 1965 р., головним завданням яких є охорона прав і інтересів неповнолітніх від зазіхань на них, а не боротьба з їх правопорушеннями [7, с. 106].

Дещо схожа система судочинства у справах неповнолітніх існує і в Швейцарії, де за прикладом Бельгії створено спеціальну службу молоді, до якої входять департаменти організації дозвілля та відпочинку, спеціальної допомоги, медико-педагогічна служба та служба опікуєвства [3, с. 94].

Однією з країн Західної Європи, чий досвід у сфері судочинства стосовно неповнолітніх також доцільно розглянути, є Польща. Виникнення відповідної системи судочинства стосовно неповнолітніх у цій країні

пов'язується із прийняттям відповідного закону про процедуру розгляду справ неповнолітніх 1982 р., який разом із низкою пов'язаних із ним нормативних актів враховує міжнародні стандарти щодо прав дитини [4, с. 89; 5, с. 7]. До системи органів, які мають відповідні повноваження в цій сфері, відносять: загальний кримінальний суд (у разі вчинення тяжкого злочину неповнолітнім віком від 15-ти років); сімейні суди; службу кураторів (помічники суддів); установи для виконання покарань; неурядові організації. Особлива увага при вирішенні справ щодо неповнолітніх приділяється складенню звіту про підлітка, його оточення тощо. Цей звіт, як зазначають науковці, у 90 % випадків обумовлює характер прийнятого судом рішення. Сама процедура провадження не обтяжена зайвими формальностями та має охоронну щодо прав та інтересів неповнолітнього, а також відновлювальну щодо його статусу спрямованість. Широко використовуються альтернативні заходи із розв'язання конфлікту, що виник між підлітком, потерпілим або громадою та державою, зокрема медіація [4, с. 89–91].

Окрему групу, враховуючи певну їх спорідненість у правовому та організаційному забезпеченні судочинства стосовно дітей, становлять скандинавські країни (Данія, Фінляндія, Швеція, Норвегія). Однією з їх особливостей, як відзначають фахівці, є те, що в цих країнах відсутні окремі судові інстанції для неповнолітніх правопорушників, що пояснюється акцентуванням уваги на профілактичній та соціально-реінтеграційній спрямованості впливу на неповнолітніх [4, с. 86]. При такому підході за відсутності спеціалізованого суду, який є центральним ланцюгом судочинства щодо неповнолітніх, значну роль відіграють позасудові (адміністративні) органи та громадські організації. Наприклад, справами цих осіб займаються комітети щодо благополуччя молоді, які за своєю сутністю є соціальними службами для неповнолітніх [4, с. 87; 7, с. 106].

Такий підхід заслуговує на позитивну оцінку, оскільки громадянське суспільство в особі місцевих громад також залучається до справи встановлення контролю над правопорушеннями неповнолітніх та їх належним вихованням і ресоціалізацією. Функціонування провадження у справах неповнолітніх в цих країнах, незважаючи на відсутність суб'єкта координації – спеціального суду для дітей, має високу ефективність, що обумовлено тісною взаємодією між усіма учасниками (полі-

цією у справах неповнолітніх, соціальними службами, громадами та недержавними організаціями, прокуратурою та загальним судом тощо).

За узагальненою характеристикою проваджень у справах дітей країн Скандинавії [4, с. 86–89] значна роль належить працівникам соціальних служб, які не тільки забезпечують збирання необхідної інформації про неповнолітнього з метою максимальної індивідуалізації заходів впливу, а й виступають також гарантами забезпечення його прав та законних інтересів під час спілкування або провадження інших дій у справі. З наведеного можна зробити висновок, що суттєвими особливостями судочинства стосовно дітей у цих країнах є: його максимально неформальний характер; залучення, а відповідно й наділення певними повноваженнями недержавних формувань; орієнтація на досягнення позитивного результату (профілактика правопорушень неповнолітніх, соціалізація та реінтеграція неповнолітніх); визнання важливої ролі соціальних служб для молоді в забезпеченні завдань судочинства стосовно дітей.

Підводячи підсумок аналізу досвіду країн Західної Європи у сфері кримінального судочинства стосовно дітей, можна виокремити деякі спільні для них риси. На нашу думку, ці положення можуть бути використані як концептуальні засади вдосконалення вітчизняного судочинства стосовно дітей. До таких особливостей можна віднести:

- ювенальна юстиція – це є окремий, особливий вид правозастосовної діяльності;

- діяльність у цій галузі заснована на міжнародних стандартах прав дитини;

- вона спрямована на забезпечення, охорону й захист прав, свобод та законних інтересів дитини, відновлення її статусу, де засобами є виховний, реінтеграційний вплив на неповнолітнього, що відрізняє даний вид провадження від звичайного кримінального судочинства;

- ювенальна юстиція розглядається як самостійний напрямок правового регулювання (окрема або спеціальна нормативно-правова основа), де процедура провадження, як правило, не обтяжена зайвими формальностями;

- ювенальна юстиція організаційно оформлена у вигляді або автономної гілки судової системи, або самостійного (спеціалізованого) підрозділу загального суду;

- яскраво виражена спеціалізація інших суб'єктів провадження, які наділені владними

повноваженнями (слідчі, прокурори, адвокати, соціальні працівники, вихователі тощо);

- широка участь у провадженні як урядових, так і неурядових організацій;

- тісна взаємодія між всіма учасниками провадження;

- поширення юрисдикції судів як на кримінальні, так і на цивільні та сімейні справи, що стосуються неповнолітніх та їх прав;

- суб'єктами є не тільки правопорушники, а й діти, які потрапили в соціально небезпечні ситуації ще до вчинення ними протиправного діяння;

- широкий спектр альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на неповнолітнього;

- сутність системи ювенальної юстиції полягає в тому, що втілений в цьому провадженні принцип пріоритетного забезпечення прав та законних інтересів дітей (*parens patriae*) знаходить свій прояв у нормативному, організаційному, кадровому та методологічному забезпеченні судочинства стосовно дітей.

Використання досвіду країн Західної Європи вже певним чином знаходить своє втілення на теренах колишнього СРСР. Особливо активна за обсягом діяльність з удосконалення судочинства стосовно неповнолітніх, яка пов'язується із створенням системи ювенальної юстиції, проводиться в Російській Федерації. Основними напрямками в цій сфері, є: спеціалізація суддів; створення модельних ювенальних судів; створення інституту соціального працівника; впровадження взаємодії програм відновлювального правосуддя та соціальної роботи в практику комісій у справах неповнолітніх; створення ювенальної адвокатури; сприяння ресоціалізації неповнолітніх, які відбули покарання у виховних колоніях [9, с. 86–89]. Така діяльність проводиться і в Україні, про що свідчать положення Національної Концепції створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні [5, с. 9]. З цього приводу слід наголосити, що в кримінально-процесуальному законодавстві України досить повно врегульовано питання, пов'язані із захистом прав неповнолітніх, що є підґрунтям для створення вітчизняної моделі ювенальної юстиції з її домінуючою охоронною функцією [6]. Але, на жаль, практична реалізація положення вказаної Концепції здійснюється недостатньо активно, а створення вітчизняної моделі ювенальної юстиції стає справою з далекою перспективою.

Для подолання цієї негативної ситуації,

на наш погляд, з урахуванням виокремлених вище основних рис ювенальної юстиції в країнах Західної Європи, перспективними є наукові дослідження, спрямовані не тільки на подальше вдосконалення засад створення такої моделі в нашій країні, а й на подальшу розробку форм та методів реалізації її функціонального призначення, визначення процесуального статусу тих суб'єктів, які залучено до цього особливого провадження, розробку більш

ефективної системи впливу на неповнолітніх та програм їх ресоціалізації. Саме такий підхід забезпечить ефективність та дієвість вітчизняної моделі ювенальної юстиції, а отже, відповідність її положенням ст. 3 Конвенції про права дитини, яка передбачає, що в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Література

1. Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства Т. 2 / Фойницький И. Я. – СПб. : Альфа, 1996. – 552 с.
2. Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи її попередження : рек. наук.-практ. семінару // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 207–210.
3. Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів. Кн. I. – К. : Кобза, 2003. – 192 с.
4. Ювенальна юстиція : навч. посіб. / [за заг. ред. Н. М. Крестовської]. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с.
5. Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві : посіб. для тренінгів. Кн. II. – К. : Кобза, 2005. – 165 с.
6. Гультай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції / М. М. Гультай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1?-OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FD13963E350840C5C225710100399CD1&Count=500&>
7. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии : учеб. пособ. / Мельникова Э. Б. – М. : Дело, 2000. – 272 с.
8. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – 2-е изд. доп. и испр. – М. : Зерцало-М, 2002. – 528 с.
9. Максудов Р. Ювенальная юстиция в мире: проблемы переноса опыта в Россию / Р. Максудов, М. Флямер // Ювенальная юстиция: правовые и технологические аспекты : сб. статей. – М. : РБФ «НАН», 2002. – С. 42–48.

Надійшла до редколегії 15.07.2009

Анотації

Висвітлено досвід правового регулювання та існуючі організаційні форми кримінального судочинства стосовно дітей у країнах Західної Європи. На підставі узагальнення цього досвіду автором звернуто увагу на відповідні правові аспекти, які можуть бути включені до вітчизняного судочинства стосовно дітей, та сформульовано пропозиції щодо визначення основних концептуальних засад його вдосконалення.

Отражен опыт правового регулирования и существующие организационные формы уголовного судопроизводства относительно детей в странах Западной Европы. На основании обобщения этого опыта, автором обращено внимание на соответствующие правовые аспекты, которые могут быть включены в отечественное судопроизводство относительно детей, и сформулированы предложения относительно определения основных концептуальных аспектов его совершенствования.

In the article experience of the legal adjusting and existent organizational forms of criminal trial is reflected in relation to children in the countries of Western Europe. On the basis of generalization of this experience, paid regard to an author the proper legal aspects which can be plugged in the domestic legal proceeding in relation to children, and formulated suggestion in relation to the decision of basic conceptual aspects of his perfection.